

ΟΜΑΔΑ ΕΦΗΒΩΝ ΡΟΜΑ ΚΑΤΑΥΛΙΣΜΟΥ

Καρασακινίδης, Παντελής¹

Περίληψη

Σκοπός του άρθρου είναι η παρουσίαση των δράσεων και των λειτουργιών μιας ομάδας εφήβων Ρομά οι οποίοι κατοικούν σε συνθήκη καταυλισμού². Η ομάδα αποτελούνταν από πέντε (5) έφηβους τσιγγάνους ηλικίας 12 έως 17 ετών και από δύο συντονιστές (ψυχολόγο και κοινωνική λειτουργό) οι οποίοι είχαν καθ' όλη τη λειτουργία της ομάδας αρμοδιότητες οργάνωσης, «κράτηματος» και νοσηματοδότησης. Θα περιγραφεί η ιδιότητα της συμμετοχής και στάσης των συντονιστών απέναντι στους εφήβους μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα διαχείρισης προς κάθε μέλος της ομάδας ξεχωριστά.

Λέξεις κλειδιά: *Ρομά, ομάδα εφήβων, καταυλισμός, «κράτημα», περιβαλλοντική πρόνοια, μεταβατικό αντικείμενο, μεταβατικά φαινόμενα.*

Εισαγωγή

Η ομάδα συστάθηκε έπειτα από αίτημα των εφήβων για τη δημιουργία ενός χώρου στον οποίο θα μπορούσαν να επικοινωνούν και να επεξεργάζονται ζητήματα που τους απασχολούν με ειλικρινή τρόπο. Η προσπάθεια στόχευε στο να δημιουργηθεί ένας συμβολικός χώρος ο οποίος να εξυπηρετεί τη δημιουργικότητα και την ψυχική διεργασία. Το προηγούμενο έτος, στον ίδιο καταυλισμό, είχε συσταθεί ομάδα ενηλίκων στην οποία συζητήθηκαν θέματα οικογενειακού προγραμματισμού, σεξουαλικότητας, χρήσης ουσιών, διατροφής. Αυτή η δράση διαμόρφωσε κλίμα ασφάλειας και αίσθημα εμπιστοσύνης, ώστε την επόμενη χρονιά οι τσιγγάνοι έφηβοι διεκδίκησαν τον δικό τους χώρο. Η ομάδα διήρκεσε ένα ολόκληρο ακαδημαϊκό έτος και πραγματοποίησε 21 συναντήσεις. Οι συναντήσεις πραγματοποιούνταν κάθε εβδομάδα την ίδια πάντα μέρα,

1. Ψυχολόγος, υποψήφιος διδάκτορας Α.Π.Θ.

2. Το υλικό που παρουσιάζεται στο παρόν άρθρο αποτέλεσε προϊόν συζήτησης και επεξεργασίας στις ομάδες εποπτείας του προγράμματος «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στις Περιφέρειες Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης» υπό την εποπτεία της ψυχοθεραπεύτριας παιδιών και εφήβων Μαίρης Πέππα.

την ίδια πάντα ώρα και στο ίδιο μέρος, όποτε αυτό ήταν δυνατό. Το δομημένο αυτό πλαίσιο στηριζόταν από το εξωτερικό πλαίσιο της μηνιαίας εποπτείας του προγράμματος «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στις Περιφέρειες Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής Μακεδονίας και Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης» του Παιδαγωγικού τμήματος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Το περιβάλλον των Ρομά καταυλισμού

Μια αρκετά καλή μητρική φροντίδα, ένα αρκετά καλό περιβάλλον δίνουν τη δυνατότητα στο βρέφος «να αρχίσει να υπάρχει, να έχει εμπειρία, να δομεί ένα προσωπικό εγώ, να δαμάζει τα ένστικτα και να αντιμετωπίζει όλες τις δυσκολίες που είναι σύμφυτες με τη ζωή» (Winnicott, 1956a, σελ. 481). Μπορεί κανείς να διακρίνει μια αλληλουχία: το σώμα της μητέρας, η αγκαλιά της μητέρας, η οικογένεια, το σχολείο, η κοινωνία, το κράτος. Θα μπορούσαμε να φανταστούμε την πολιτεία σαν το σώμα της μητέρας που αγκαλιάζει και εμπεριέχει με σταθερότητα και αξιοπιστία μια ιδιαίτερη πολιτισμική ομάδα. Στην περίπτωση των τσιγγάνων που ζουν σε συνθήκη καταυλισμού, είναι κάτι παραπάνω από υπόθεση εργασίας το ότι οι διαδικασίες φυσιολογικής ωρίμανσης (ανάπτυξης και εξέλιξης) παρεμποδίζονται λόγω αποτυχίας του περιβάλλοντος να στηρίζει και να κρατά.³ Δεν θα αναφερθούμε στις συνθήκες έλλειψης ή παραμόρφωσης ουσιωδών περιβαλλοντικών στοιχείων όπως για παράδειγμα εκφράζονται από την ακραία φτώχεια, το χαμηλό προσδόκιμο ζωής, την έλλειψη νερού, ρεύματος και υγειονομικής περίθαλψης, αλλά δεν θα πρέπει να εκπλήσσεται κανείς εάν πούμε πως η αντιδραστική συμπεριφορά των Ρομά, όποτε παρουσιάζεται, οφείλεται πρωτογενώς στην αποτυχία προσαρμογής του περιβάλλοντος στις ζωτικές ανάγκες του υποκειμένου, αποτυχία η οποία ενδεχομένως να ξεπερνά τα όρια και τις αντοχές του, είτε το υποκείμενο είναι ένα άτομο είτε μια ολόκληρη κοινότητα. Υπάρχει μια ανάγκη αναγνώρισης των τσιγγάνων των καταυλισμών και ανταπόδοσης από μέρους της κοινωνίας. Και όταν λέμε αναγνώριση και ανταπόδοση δεν εννοούμε ούτε επιτήρηση, ούτε κατεύθυνση, ούτε τροποποίηση. Εννοούμε διευκόλυνση, διότι οι τσιγγάνοι καταυλισμού έχουν να

3. Ο όρος «κράτημα», στην αναπτυξιακή ψυχολογία του Donald Winnicott, χρησιμοποιείται για να δηλώσει όχι μόνο το πραγματικό φυσικό κράτημα του βρέφους αλλά και την πλήρη περιβαλλοντική πρόνοια. Αναφέρεται σε μία χωρική σχέση στην οποία προστίθεται βαθμιαία ο χρόνος και συμπεριλαμβάνει τη διαχείριση εμπειριών που οδηγούν στην ολοκλήρωση των διαδικασιών ανάπτυξης από το φυσικό και ψυχολογικό πεδίο (βλ. Winnicott, 1960).

διευθετήσουν πρώιμες αποστερήσεις⁴ (Καρασακινίδης, 2015). Το αποτέλεσμα είναι στην επαφή με τον πληθυσμό να έρχεται κανείς συχνά αντιμέτωπος με δυνάμεις αντιδράσεων, με την υποσημείωση όμως πως σε αυτές τις εκδηλώσεις θα πρέπει να μπορεί να αναγνωρίζεται το θετικό και ελπιδοφόρο στοιχείο το οποίο είναι η διεκδίκηση αλλαγής ενός μη αρκετά καλού περιβάλλοντος προς ένα αρκετά καλό περιβάλλον. Τα χαρακτηριστικά του τελευταίου θα έχουμε την ευκαιρία να συζητήσουμε παρακάτω.

Η εφηβεία ως στάδιο μετάβασης

Το παιδί, είτε είναι Ρομά είτε όχι, είναι σχετικά εξαρτημένο, ο ενήλικος σχετικά ανεξάρτητος. Η ανεξαρτησία δεν είναι ποτέ απόλυτη. Άτομο και περιβάλλον συνεχώς και πάντα αλληλοεξαρτώνται. Οι δυνάμεις προς την ωρίμανση και την ανεξαρτησία, δηλαδή προς την απαρτίωση της προσωπικότητας, είναι πάρα πολύ ισχυρές και υπό αρκετά καλές συνθήκες το παιδί σημειώνει πρόοδο (Winnicott, 1962). Καθένας πετυχαίνει τη δική του ανάπτυξη με το δικό του βήμα και αναπτύσσει το δικό του αίσθημα ευθύνης. Το παιδί γίνεται ενήλικος περνώντας από το δρόμο της εφηβείας, ένα στάδιο μετάβασης στην πορεία ανάπτυξης του ατόμου. Στην κουλτούρα των τσιγγάνων, η εφηβεία έχει διαφορετικές ποιότητες συγκρινόμενη με αυτή των δυτικών κοινωνιών. Οι έφηβοι τσιγγάνοι πολύ γρήγορα εγκαταλείπουν τη φυσιολογική εφηβική ανεμελιά αναγκασμένοι να αναλάβουν ρόλους ενήλικων ατόμων. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η παντρεία και οι τεκνοποιήσεις που αυτή συνεπάγεται. Υπάρχουν περιπτώσεις εφήβων που παντρεύονται και κοιμούνται στο ίδιο κρεβάτι από τα 12 έτη της ζωής τους, κατά την εμφάνιση της ήβης. Ένα ερώτημα προς μελλοντική απάντηση είναι το εάν οι τσιγγάνοι φτάνουν στα ενήλικα χρόνια περνώντας από μια διαδικασία ψευδοωριμότητας, αφού στα μάτια ενός εξωτερικού παρατηρητή μοιάζει το πλαίσιο να τους επιβάλει πρόωρη υπευθυνότητα μη επιτρέποντας το φυσιολογικό ξεπέρασμα της ανωριμότητας μέσα από τη διαδικασία ανάπτυξης. Υπάρχει όμως και η άλλη οπτική. Παραδείγματος χάριν, «αγίρικη» ονομάζουν οι τσιγγάνοι τη συμπεριφορά φροντίδας προς το νεόνυμφο ζεύγος. Το νέο ζευγάρι κατοικεί στα πεθερικά της νύφης μαθαίνοντας τη διαχείριση του νοικοκυριού, διατηρώντας όμως εφηβική ελευθερία και το δικαίωμα να ενεργεί σύμφωνα με την παρόρμηση. Αυτή η συμπεριφορά ανάληψης φροντίδας και ευθύνης από τους κηδεμόνες διαρκεί από 1 έως 3 χρόνια περίπου, μέχρι το σημείο

4. « Με τον όρο αποστέρση (όχι απλή στέρση), νοείται η απώλεια ενός καλού που υπήρξε θετικό για την εμπειρία του ατόμου μέχρι μια ορισμένη στιγμή, και το οποίο έχει αποσυρθεί. Η πλήρης έννοια της αποστέρσης περιλαμβάνει και την πρώιμη και την όψιμη, και το στιγμιαίο οξύ τραύμα και την τραυματική συνθήκη διαρκείας αλλά και τη σχεδόν φυσιολογική και τη σαφώς μη φυσιολογική αποστέρση» (Winnicott, 1956b, σελ. 487).

δηλαδή που το ζεύγος θα νιώσει έτοιμο και ικανό να αναλάβει μόνο του το βάρος των απαιτήσεων της ζωής.

Η εφηβεία ως στάδιο μετάβασης βρίσκεται στο ενδιάμεσο, εκεί που επιτυγχάνονται αλλαγές πολλές φορές βίαιες. Οι απότομες αυτές αλλαγές, οι οποίες ξεκινούν από το σώμα και καταλαμβάνουν ολόκληρο τον μέχρι τότε διαμορφωμένο ψυχισμό, ανακινούν διαδικασίες. Ο έφηβος επαναδιαπραγματεύεται τα κεκτημένα των προηγούμενων σταδίων. Συνδιαλέγονται η εξωτερική πραγματικότητα, η εσωτερική πραγματικότητα, η φαντασία. Σε αυτά τα χρόνια δημιουργούνται συγκρούσεις διότι κάθε αλλαγή απαιτεί πένθος και προσαρμογή. Πένθος για το παλιό και ασφαλές που αφήνεται πίσω, προσαρμογή στο νέο και επισφαλές που εκτείνεται μπροστά. Είναι μια συνθήκη ψυχικής και σωματικής ανασυγκρότησης και είναι φυσιολογικό να υπάρχουν στιγμές αβεβαιότητας και δισταγμών. Η σύγκρουση παράγει δισταγμό. Χρέος του νέου ανθρώπου είναι ο υγιής συμβιβασμός των αντιτιθέμενων δυνάμεων της σύγκρουσης.

Η «συνθήκη-πλαίσιο» ως πρότυπο

Όταν αναλαμβάνεις μια ομάδα εφήβων αναλαμβάνεις και το βάρος της διαχείρισης των δισταγμών. Ο Winnicott το 1941 περιέγραψε τη «Συνθήκη-πλαίσιο» (σελ. 137-140)⁵ ως εξής: Μια μητέρα, ένα βρέφος καθισμένο στα γόνατα της μητέρας (υπό-στήριξη) και απέναντι ο εξεταστής. Στον ενδιάμεσο χώρο μια γυαλιστερή σπάτουλα πάνω στο τραπέζι το οποίο τους χωρίζει. Το μωρό έλκεται από το γυαλιστερό, μεταλλικό αντικείμενο. Ακολουθούν τρία στάδια. *Στάδιο 1:* Το βρέφος βάζει το χέρι του στη σπάτουλα, αλλά την ίδια στιγμή ανακαλύπτει απροσδόκητα ότι η κατάσταση χρειάζεται περίσκεψη. Είναι η περίοδος δισταγμού όπου το παιδί κρατάει το σώμα του ακίνητο και κοπά τότε τον εξεταστή και τότε τη μητέρα. *Στάδιο 2:* Το βρέφος σταδιακά γίνεται γενναίο. Αποδέχεται την επιθυμία του, αποκτά εμπιστοσύνη στον εαυτό του και κάνει την κίνηση. Βάζει τη σπάτουλα στο στόμα του. Η σπάτουλα πλέον είναι στην κατοχή του βρέφους, παίζει μαζί της, τη χρησιμοποιεί για τους σκοπούς του, σκοποί αυτοέκφρασης και δημιουργίας. *Στάδιο 3:* Το βρέφος μετά από κάποια ώρα παιχνιδιού βαριέται τη σπάτουλα, την πετάει κάπως και όταν του επιστρέφεται την ξαναπετά με ευχαρίστηση στο πάτωμα. Η σπάτουλα έχει ξεπεραστεί. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε. Επιτράπηκε η πλήρης διαδρομή μιας εμπειρίας. Ισχυροποιήθηκε η πίστη του παιδιού στα καλά πράγματα και στις σχέσεις διότι

5. Η πορεία συγκρότησης του ώριμου ενήλικου έχει αφετηρία το ανώριμο βρέφος. Έτσι, το ώριμο αναπτύσσεται από το ανώριμο, δηλαδή από το πρώιμο. Επιπλέον, η εφηβεία είναι και μία επανάληψη της πρώιμης ανάπτυξης.

η συνθήκη θα μπορούσε να αντιπροσωπεύει ένα μεταβατικό φαινόμενο, τη βεβαιότητα δηλαδή ότι υπάρχει μια εξωτερική πραγματικότητα που ανταποκρίνεται στην ικανότητα του υποκειμένου να δημιουργεί (Winnicott, 1971). Είναι αυτή η βεβαιότητα που δημιουργεί σταδιακά στέρεο αίσθημα εμπιστοσύνης, ισχυρό εγώ, πίστη στο καλό.

Η ομάδα ως μεταβατικό αντικείμενο

«Υπάρχει ένα τρίτο μέρος της ζωής της ανθρώπινης ανάπτυξης, μια ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας, όπου συμβάλουν τόσο η εσωτερική όσο και η εξωτερική πραγματικότητα» (Winnicott, 1951, σελ. 380). Η ενδιάμεση αυτή περιοχή οριοθετείται ανάμεσα σε αυτό που είναι υποκειμενικό και σε εκείνο που γίνεται αντικειμενικά αντιληπτό. Στη «συνθήκη-πλάνο», η σπάτουλα αποτελεί ένα αντικείμενο -ταυτόχρονα υποκειμενικό και αντικειμενικό- στην ενδιάμεση περιοχή, μεταξύ μπτέρας και εξεταστή πραγματολογικά, μεταξύ του μέσα και του έξω μεταφορικά. Το αντικείμενο σπάτουλα βοηθά το παιδί στη μετάβασή του από μία κατάσταση σε μία άλλη. Το βρέφος μεταβαίνει διότι το περιβάλλον στηρίζει την επιθυμία.

Στην ψυχαναλυτική θεωρία, η έννοια του μεταβατικού στρέφεται από το ενδοατομικό στο διυποκειμενικό και από εκεί στην πρώτη ομάδα που είναι η οικογένεια, έπειτα το σχολείο και τέλος η κοινωνία ευρύτερα. Στην περίπτωση της ομάδας, η έννοια της μετάβασης είναι περισσότερο περίπλοκη από ό,τι στην ατομική διαδικασία καθώς προστίθενται και άλλα στοιχεία-κόμβοι δημιουργώντας ένα μεγαλύτερο σύστημα. Ο Green (1978) αναφέρει ότι οι σκέψεις κατασκευάζονται από την αλληλεπίδραση των μελών της ομάδας ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που το μεταβατικό αντικείμενο κατασκευάζεται ως τέτοιο στο παιδί παρουσία της μπτέρας. Κατ' επέκταση, η ομάδα, όπως «η σπάτουλα ως μεταβατικό αντικείμενο», προσλαμβάνει στοιχεία συμβολικά και τα μέλη της κινούνται μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίας. Πρώτα και πριν από όλα όμως θα πρέπει η συνθήκη να διαθέτει την ικανότητα να «κρατάει» την ομάδα έτσι ώστε η ομάδα να αναπτύξει την ικανότητα να «κρατιέται» από τη συνθήκη.

Στη συνέχεια, θα δηλωθεί κυρίως η ιδιότητα του «κράτηματος» μέσα από ενδεικτικά και μικροσκελή παραδείγματα διαχείρισης. Με τον όρο «κράτημα της ομάδας» εννοούμε τη σταθερή διατήρηση του πλαισίου ώστε να δοθεί σε κάθε μέλος η δυνατότητα να ζήσει, να επεξεργαστεί ή και να ξαναζήσει ο,τιδήποτε επιθυμεί. Αυτό προϋποθέτει περιγραφή της ικανότητας προσαρμογής και αξιοπιστίας της ομάδας στις ανάγκες του κάθε μέλους της. Ενδεικτική αναφορά θα γίνει στο περιεχόμενο κάποιων εμπειριών των εφήβων υπογραμμίζοντας πως κύριος στόχος ήταν να καταφέρει η ομάδα να υπάρξει ως τρίτο

σημείο μεταξύ συντονιστών και μελών. Ένα σημείο, μία θέση που μπορεί ταυτόχρονα να ενώνει και να ξεχωρίζει.

Η Βαρβάρα

Η Βαρβάρα βρίσκεται στα χρόνια της όψιμης εφηβείας. Η οικογένειά της αριθμεί δύο γονείς με δέκα τέκνα, με τη σειρά γέννησης της ίδιας να βρίσκεται στη μέση. Την έχουν μεγαλώσει τα μεγαλύτερα αδέρφια, μεγαλώνει τα μικρότερα. Εσωστρεφής και προσεκτική, αναλαμβάνει όλες τις δουλειές του νοικοκυριού και τις φέρνει εις πέρας αποδεχόμενη πως μεγαλώνει, πράγμα που στην κοινωνία των τσιγγάνων σημαίνει “παίρνω τη θέση των γονιών, αναλαμβάνω τη δική μου οικογένεια”. Για την τσιγγάνικη οικογένεια το κυρίαρχο θεσμικό γεγονός είναι η παντρεία και όταν αυτή αποτυγχάνει την ευθύνη φέρει η γυναίκα. Θεωρείται ένδειξη ηθικής παρακμής από την κοινότητα μια γυναίκα να έχει χωρίσει δυο φορές. Η επιταγή της παρθενίας την οποία πιστώνει η δημόσια θέα του ματωμένου σεντονιού ως ένδειξη αγνότητας της κοπέλας, καλά κρατεί μεταβιβαζόμενη από γενιά σε γενιά. Η Βαρβάρα, έπειτα από δύο αποτυχίες, δείχνει να ντρέπεται. «Με πάντρεψαν και γω δεν τα κατάφερα» λέει, υποδηλώνοντας έτσι ένα αίσθημα ενοχής. Στην ίδια πρόταση όμως, νχέι η βαθύτερη επιθυμία να είχε επιτύχει. Στη συναισθηματική της δεξαμενή, πιθανόν ακολουθεί ο φόβος μιας νέας αποτυχίας η οποία μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε συμπεριφορές αποκλεισμού από τους άλλους της κοινότητας.

Η έφηβος συγκρίνει την τωρινή της κατάσταση με αυτήν που λαχταρά να κατορθώσει. Τα υπόλοιπα κορίτσια της ηλικίας της έχουν βρει το δρόμο τους επιτυγχάνοντας οικογένεια και νοικοκυριό. Η σύγκριση οδηγεί στην αμφιβολία και η αμφιβολία στο δισταγμό. Από τη μία επιθυμεί, μα από την άλλη δυσπιστεί επειδή φοβάται. Το βλέπουμε στο βλέμμα της εκτός από το να το ακούμε στον λόγο της. Είναι σαν να κρατά τη σπάτουλα και να κοιτά αβέβαιη τις αντιδράσεις των γύρω της. Να τη βάλει στο στόμα της; Να παίξει μαζί της; Και αν αποτύχει πάλι;

Στην ομάδα η Βαρβάρα, ενώ από την αρχή ήταν συνεπής στις συναντήσεις, δεν μπορούσε να εκφράσει συναισθήματα ή σκέψεις, διατηρώντας έναν δισταγμό. Ακόμη και το γέλιο της είχε κάτι το επιφυλακτικό. Κάθε φορά που ήθελε να γελάσει κοιτούσε γύρω της να δει αν και οι υπόλοιποι γελούν, και μόνο τότε αφήνονταν και απολάμβανε το συναίσθημα. Το μη εκφρασμένο ερώτημά της έμοιαζε να ήταν: «Τι θα πουν οι άλλοι; Θα γίνω αποδεκτή;». Η κάθε συνάντηση της ομάδας ήταν και μια νέα εμπειρία και η ίδια συμμετείχε όσο μπορούσε αναμένοντας κάθε φορά την επόμενη συνάντηση με μεγάλη προσμονή. Εδώ όμως θα αναφερθεί ένα μόνο περιστατικό, ενδεικτικό της λειτουργίας

της ομάδας καθώς και της Βαρβάρας. Στην έκτη συνάντηση δραματοποιήθηκε το θεατρικό έργο του Αριστοφάνη, *Λυσιστράτη* (Ζαραμπούκα, 1977). Είχαν προηγηθεί πέντε συναντήσεις οι οποίες είχαν διαμορφώσει σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό οικειότητα καθώς και ένα πλαίσιο ένταξης λειτουργιών. Μετά τη δραματοποίηση της *Λυσιστράτης*, με όλα τα συμβολικά νοήματα που κουβαλά η ιστορία, η Βαρβάρα μας πλησίασε ζητώντας ντροπαλά και αμήχανα να της επιτραπεί το κάπνισμα. Είπε πως καπνίζει κρυφά από τον υπόλοιπο καταυλισμό εδώ και κάποιους μήνες και πως θα ήθελε να καπνίζει στην ομάδα. Αυτή ήταν μια στιγμή όπου η έφηβος δοκίμαζε το περιβάλλον εκφέροντας μια επιθυμία που φοβίζει. Ο φόβος αφορά τους άλλους διότι την αναγκάζει να κρύβεται από αυτούς. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί πως η έφηβος δεν πέρασε άμεσα σε πράξη ανάβοντας ξάφνου ένα τσιγάρο, αλλά όρθωσε τον λόγο της απευθύνοντας έκκληση σε όλα τα μέλη, σεβόμενη τα όρια και τις λειτουργίες της ομάδας. Ένωσε εμπιστοσύνη και ξεπέρασε αυτόν τον δισταγμό διότι το περιβάλλον-ομάδα είχε την ικανότητα να μην φοβίζει, αλλά και να μην φοβάται. Οι συντονιστές συζήτησαν το αίτημα μαζί της και κατέληξαν πως αν το κάπνισμα ήταν κάτι απαραίτητο για την ίδια θα μπορούσε να το χρησιμοποιεί. Το ενδιαφέρον είναι πως η Βαρβάρα συνολικά στις 21 συναντήσεις θέλησε να χρησιμοποιήσει τον καπνό όχι πάνω από τρεις φορές. Έμοιαζε σαν να δοκίμαζε, ή ακριβέστερα, σαν να εξέταζε το περιβάλλον της ομάδας ώστε να δει αν θα της εγκριθεί το δικαίωμα να επιθυμεί. Σαν είδε πως το πλαίσιο μπορεί να επιτρέψει, πως δεν θυμώνει ούτε και τιμωρεί, ζήτησε κάτι που επιθυμούσε και έπειτα το άφησε πίσω της, το ξεπέρασε.

Η Ιωάννα

Η ίδια προβληματική αφορά και την Ιωάννα από αντίθετο όμως δρόμο. Εδώ θα λέγαμε πως η έφηβος τοποθετεί τη «σπάτουλα» στο στόμα για να ικανοποιήσει την επιθυμία των άλλων και όχι τη δική της. Η Ιωάννα είναι ένα κορίτσι στη μέση εφηβεία και από τη γέννησή της ζει με τη γιαγιά της, με την οποία μοιάζει τόσο στην εμφάνιση όσο και στη συμπεριφορά. Στην Ιωάννα παρατηρεί κανείς ανησυχία η οποία καταλήγει τις περισσότερες φορές σε απότομα ξεσπάσματα θυμού τα οποία εναλλάσσονται με περιόδους απόσυρσης. Έχει υψηλή νοητική ικανότητα, πλούσιο λεξιλόγιο που το χρησιμοποιεί μιλώντας ακατάπαυστα αρνούμενη τη σιωπή και είναι κοινωνικά προσαρμοσμένη σε βαθμό υπερβολικά συμμορφωμένο, κάτι που την κάνει να μοιάζει με μη έφηβη. Ντύνεται τα παραδοσιακά τσιγγάνικα ρούχα, υιοθετεί και υπερασπίζεται με σθένος ηθικές αξίες έχοντας τη συνήθεια να ωραιοποιεί καταστάσεις. Ο λόγος της όμως παρουσιάζει αντιφάσεις. Για παράδειγμα, ενώ υπερασπίζεται με επιχειρήματα την αυστηρή επιταγή του εθίμου της παντρειάς, θα επιθυμούσε οι τσιγγάνοι να παντρεύονται στην ηλικία που παντρεύονται οι μπαλαμοί. Από τη μία επικρίνει τον τρόπο ζωής των

μπαλαμών, μα από την άλλη θα ήθελε να είχε μεγαλώσει *«σαν να μουν μία από εσάς»*, όπως η ίδια λέει. Αντιλαμβανόμενοι τα ζητήματα αυτά, θελήσαμε να φέρουμε στην ομάδα ζητήματα κοινωνικοποίησης, διαφορετικότητας και διαγενεαλογίας. Στις συναντήσεις αυτών των θεματικών η Ιωάννα συμμετείχε μα σπάνια έδινε κάτι που να πείθει για τη γνησιότητά του. Όταν μιλούσε ήταν σαν να μιλά κάποιος εκπρόσωπος μιας καθωσπρέπει ηθικής. Σπάνια αμφισβητούσε ουσιαστικά, σπάνια νιώθαμε πως μιλούσαμε με ένα άτομο που να διαθέτει μια δική του αληθινή άποψη και θέση.

Η σκέψη που έρχεται στο νου ως περιγραφή της λειτουργίας της Ιωάννας είναι αυτή της επιθυμίας να είναι αποδεκτή, και η επιθυμία αυτή έμοιαζε να προσπαθεί να ενσαρκωθεί σε συμπεριφορές συμμόρφωσης. Συμμόρφωση προς τους συντονιστές την οποία προσπαθούσε να επιβάλει και στα υπόλοιπα μέλη της ομάδας ώστε να σαγηνεύει, να είναι το καλό παιδί, το παιδί που συμμορφώνεται με τις επιταγές των άλλων. Όταν κάποιο μέλος δεν επιδείκνυε την πρέπουσα συμπεριφορά, αυτή ήταν εκεί για να επιβάλλει άμεσα την τάξη τοποθετώντας τον εαυτό της στη θέση ενός χρήσιμου για τους συντονιστές συνεργάτη. Έτσι, η έφηβος παρέμενε ένα παιδί που επιθυμούσε να αιχμαλωτιστεί, ή ίσως και να αιχμαλωτίσει, δίνοντας μια αίσθηση απώλειας του αυθορμητισμού. Ήθελε σε όλες τις συναντήσεις να είναι η καλύτερη. Πάντα στην ώρα της και συνεπής, πρόθυμη να μιλήσει υποστηρίζοντας απόψεις οι οποίες δεν μπορούσαν να αμφισβητηθούν για την ορθότητά τους, χωρίς όμως να σφραγίζεται ο λόγος της από την εντύπωση μιας κάποιας ουσιαστικής επαφής. Υπήρχε διαρκώς μία αίσθηση ψεύδους με αποτέλεσμα η αλληλεπίδραση με την Ιωάννα εύκολα και γρήγορα να μεταπέσει σε μια παρατεταμένη άρνηση για ουσιαστική επικοινωνία.

Η επεξεργασία μιας τόσο απαιτητικής εργασίας είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί σε 21 μόνο συναντήσεις και στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Οι συντονιστές αντιλαμβανόμενοι τη δυσκολία και τον περιορισμό των δυνατοτήτων τους, αποφάσισαν να παρέχουν μεν ευκαιρίες δημιουργικότητας, να υπομένουν δε τη ματαίωση της μη ευδοκίμησης των ευκαιριών αυτών στον βαθμό που θα επιθυμούσαν. Στόχος για τη συγκεκριμένη έφηβο θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε πως θα ήταν ένας τρόπος γνήσιας αυτοέκφρασης και η ατομική θεραπευτική εργασία θα αποτελούσε καταλληλότερο τρόπο εάν ο κρατικός φορέας διέθετε δομές ψυχικής υγείας στην ευρύτερη περιοχή του Νομού, ώστε η Ιωάννα να αγγίξει, να επεξεργαστεί και να νοηματοδοτήσει ουσιαστικά ζητήματα του εαυτού.

Η Μαρία

Η Μαρία είναι ένα κορίτσι δεκαπέντε ετών, έχει εννέα αδέρφια και η οικογένειά της ζει σε πλήρη ένδεια. Ο πατέρας είναι παλιατζής, η μητέρα ασχολείται με το νοικοκυριό. Και οι δύο γονείς αντιμετωπίζουν ζητήματα γύρω από τη χρήση ουσιών. Οικονομικά, συναισθηματικά, χωρικά προβλήματα ταλαιπωρούν αυτή την οικογένεια. Χωρικά στη γλώσσα της πραγματικότητας σημαίνει πως η έφηβος ζει σε έναν ενιαίο χώρο είκοσι τετραγωνικών μέτρων μαζί με έντεκα ακόμη άτομα. Η Μαρία έχει μια μεγάλη αδυναμία, τις μεταγλωτισμένες σειρές της τηλεόρασης. Μάλιστα η αγάπη της για μία συγκεκριμένη σειρά ήταν τόση που ορίσαμε τις εβδομαδιαίες συναντήσεις σε ώρα που να μην συμπίπτει με την προβολή της σειράς, και αυτή ήταν κοινή απόφαση των μελών της ομάδας, δείγμα σεβασμού στην επιθυμία της Μαρίας να ονειροπολεί, δηλαδή να επιβιώνει ψυχικά.

Παρότι ποτέ δεν μας το είπε, η Μαρία έδειχνε πως είναι μπερδεμένη γιατί το μπερδεμα φαίνεται, μιλά από το σώμα. Φωνάζει, κινείται απότομα, διασπά ενεργητικά, επιβάλλει με κινήσεις. Ακόμα και το παιχνίδι της είναι γεμάτο από διέγερση. Τρέχει χωρίς να ξέρει γιατί τρέχει. Φωνάζει, τσιρίζει όταν ικανοποιεί στόχους στο παιχνίδι σαν να βρίσκεται κοντά σε μια ικανοποίηση ενστικτώδους και μόνο χαρακτήρα. Η αίσθηση που δίνει είναι αυτή μιας κοπέλας που ψάχνει ή αντιδρά σε κάτι, όντας στην άτυχη κατάσταση να μην γνωρίζει ακριβώς τι θα μπορούσε να είναι τούτο. Έτσι, το μπερδεμα πιέζει και ξεσπά, σπαταλιέται και σπαταλά. Πρώτη σκέψη αποτέλεσε το να μπει το μπερδεμα σε λέξεις, να εκτραπεί από το σώμα και να γίνει λόγος. Δύσκολο, διότι η Μαρία δείχνει να μην κατέχει γνώση για το τι συμβαίνει μέσα της και ακόμη πιο δύσκολο διότι δεν έχει μητρική της γλώσσα τα ελληνικά. Ούτε όμως και εμείς μιλούμε τη δική της γλώσσα. Πώς θέλουμε να μάθουμε τον Λόγο της εφόσον δεν κατέχουμε τον λόγο της; Γι' αυτό αφήναμε τους έφηβους να μιλούν τα τσιγγάνικα όταν τα μιλούσαν, και αυτό διότι αντέχαμε να μην καταλαβαίνουμε.

Με ποιόν τρόπο λοιπόν, ο λόγος θα αποκτήσει νόημα, νόημα για εμάς προς την ίδια; Δοκιμάσαμε κάτι ενδιάμεσο, κάτι που βρίσκεται στη μέση, δηλαδή όχι στους πόλους. Ο ένας πόλος είναι η εξωτερική πραγματικότητα, για παράδειγμα τα δύο τετραγωνικά χώρου που αναλογούν στην Μαρία και ο άλλος πόλος η εσωτερική πραγματικότητα, για παράδειγμα το έσω μπερδεμα της Μαρίας. Ποιο το ενδιάμεσο; Η φαντασία και οι ονειροπολήσεις που πραγματώνονται είτε άμεσα, π.χ. κλείνουμε τα μάτια και ονειροπολούμε, είτε έμμεσα, π.χ. παίζουμε, διότι το παιχνίδι είναι η εξωτερική και η εσωτερική πραγματικότητα μαζί. Μαζί και ταυτόχρονα.

Στην πέμπτη συνάντηση της ομάδας προτιμήθηκε αντί να διαβαστεί το παραμύθι της «μικρής Ειρήνης» (UNHCR, 2001-2015) να προβληθεί σε βίντεο. Το βίντεο αρέσει στα τσιγγανόπαιδα. Η εικόνα και ο ήχος μαζί, το μέσο, ασκούν γοητεία. Κυρίαρχη όμως είναι η ιστορία, ο σκοπός, δηλαδή ο λόγος. Και η ιστορία λέει πως η μικρή Ειρήνη ήταν ένα περιπλανώμενο παιδί που έψαχνε έναν τόπο να την υποδεχτεί και αφού πέρασε από μια μικρή οδύσσεια τελικά κατάφερε να βρει το μέρος που ήταν διαθέσιμο να της προσφέρει αγκαλιά. Την προβολή του βίντεο ακολούθησε συζήτηση. Η Ειρήνη, σαν την Μαρία, αναζητά τον δικό της χώρο, τον δικό της τόπο. Βιώνει δυσκολίες, περνά συμπληγάδες. Συνεχίζει να ψάχνει όμως και στο τέλος, με τη βοήθεια σημαντικών άλλων, βρίσκει τη δική της γωνιά να ζήσει. Αποφασίσαμε να φτιάξουμε τις δικές μας «γωνιές ονείρων». Το σκεπτικό ήταν τα παιδιά να διασκορπιστούν στο χώρο, να κλείσουν τα μάτια και να φανταστούν οτιδήποτε μπορεί να τους κάνει ευτυχισμένους. Μόλις οι «γωνιές των ονείρων» ήταν έτοιμες τις επισκεφτήκαμε: η Μαρία ονειροπόλησε πως βρίσκεται στο δικό της ευρύχωρο σπίτι με την οικογένειά της και βλέπουν όλοι μαζί το αγαπημένο της σήριαλ.

Στην έκτη συνάντηση, έπειτα από αίτημα των παιδιών να δραματοποιήσουμε θεατρικά, αφηγηθήκαμε πρώτα την ιστορία της *Λυσιστράτης* του Αριστοφάνη (Ζαραμπούκα, 1977) και έπειτα έγινε διανομή των ρόλων, κατασκευή των κουστουμιών και τέλος το παίξιμο του έργου. Η ιστορία έδωσε τη δυνατότητα στη Μαρία για ταυτίσεις και για λειτουργίες διεκδίκησης χώρου. Η έφηβος το χάρηκε. Έπαιξε αναπαριστώντας πλευρές του εσωτερικού της κόσμου. Υποδύθηκε μπαίνοντας στη θέση ενός ήρωα ο οποίος έχει κάτι κοινό μ' αυτήν. Έγινε μέρος της πλοκής που συνκατασκεύασε η ίδια, εντάχθηκε σε μία αφήγηση. Ό,τι ονειροπόλησε στην προηγούμενη συνάντηση τώρα το έφτιαχνε και μέσα της και έξω της, στο ενδιαίτητο.

Στην αμέσως επόμενη συνάντηση, η Μαρία έκανε για πρώτη φορά κάτι διαφορετικό, κάτι που στα μάτια μας φάνηκε αρχικά παράξενο. Καθισμένη στο πάτωμα πήρε σεντόνια και παπλώματα, τυλίχτηκε με αυτά σκεπάζοντας ολόκληρο το σώμα, μέχρι και το κεφάλι της, και ξάπλωσε. Έγινε κρυμμένη και μυστική. Χάθηκε. Εκεί που μέχρι πρότινος κινούνταν αδιάκοπα και διασπαστικά ψάχνοντας αφορμές για δράση, ηρέμησε και σιώπησε δίπλα μας χρησιμοποιώντας τα σκεπάσματα ώστε να «γίνει μόνη» παρουσία άλλων που όμως δεν είχαν αιτήματα από την ίδια. Στις δύο προότερες συναντήσεις, η ομάδα όντας το μεταβατικό αντικείμενο της Μαρίας είχε λειτουργήσει ως σκηνικό του προσωπικού χώρου της, του χώρου που τόσο της έλειπε. Τώρα η έφηβος ήταν σαν να μας έδειχνε ότι είχε κάνει κτήμα της αυτή τη λειτουργία μεταβαίνοντας και επαναλαμβάνοντας το παράδοξο του να είσαι μόνος ενόσω κάποιος άλλος είναι παρών. Όταν είσαι μόνος με την έννοια

που δίνουμε εδώ, αγγίζεται ο εαυτός διότι είναι ανοιχτός σε βαθιές προσωπικές εμπειρίες (Winnicott, 1958). Αυτός ο άλλος τώρα ήταν η ομάδα, ένα κατασκευασμένο περιβάλλον από υλικά αξιοπιστίας και σταθερότητας, διαθεσιμότητας και μη διασπαστικότητας.

Κάποια στιγμή έπετα από αρκετή ώρα, η Μαρία πέταξε από πάνω της τα καλύμματα και επανήλθε στην ομάδα. Η ομάδα ξανάγινε αντικείμενο αντικειμενικά αντιληπτό, χαρούμενο που χρησιμοποιήθηκε δημιουργικά από ένα μέλος της, ικανοποιημένο που αποτέλεσε ανακλιπικό⁶ παράγοντα στην πορεία μετάβασης της εφήβου. Μετάβαση από το ενιαίο και αδιαφοροποίητο στο ατομικό και ξέχωρο, στο αυθεντικά προσωπικό.

Η Βασιλική

Το παιδί, κρατώντας την άκρη του σπάγκου, πετά επιδέξια ένα ξύλινο καρούλι πίσω από το κρεβάτι ώστε να μην το βλέπει και έπετα το τραβά πάλι πίσω. Ο Freud (1920), παρατηρητής του παιχνιδιού, σημειώνει ότι η εξαφάνιση-επανεμφάνιση του καρουλιού αναπαριστά την απουσία-παρουσία της μητέρας, και με αυτόν τον τρόπο η δυσάρεστη εμπειρία της απουσίας ελέγχεται και μετατρέπεται από παθητική εμπειρία σε ενεργητική. Το παιδί μέσω του παιχνιδιού εξαφάνισης-επανεμφάνισης θυμάται, επαναλαμβάνει μεταφορικά και επεξεργάζεται. Ηρεμεί τη θύελλα μέσα του μαθαίνοντας να διαχειρίζεται τον πόνο. Ο Winnicott (1941) συσχετίζει το παιχνίδι με την κουβαρίστρα με το τρίτο στάδιο της «συνθήκης-πλαίσιο», στάδιο κατά το οποίο το βρέφος ασκείται στην απαλλαγή του από τη σπάτουλα. Σημειώνει ακόμα πως το βρέφος που πετάει μακριά τη σπάτουλα (ομοίως το παιδί με την κουβαρίστρα) αποδεικνύει στον εαυτό του ότι η εσωτερική μητέρα συνεχίζει να υπάρχει –δεν καταστρέφεται- ακόμα και όταν η εξωτερική μητέρα, που τώρα αντιπροσωπεύεται από το παιχνίδι στο πάτωμα, φεύγει μακριά του.

Η Βασιλική, έφηβος 14 ετών, πότε εμφανίζεται, πότε εξαφανίζεται. Παίζει επαναληπτικά με την ομάδα εμφανίζοντας και εξαφανίζοντάς την. Εδώ παρομοιάζουμε την ομάδα με την κουβαρίστρα και τη σπάτουλα. Η ομάδα -όπως τα βρεφικά παιχνίδια- χρησιμοποιείται από τη Βασιλική και μάλιστα πολύ περισσότερο σε σύγκριση με τα υπόλοιπα παιδιά. Αυτό είναι ξεκάθαρο διότι το αόρατο σχοινί που συνδέει τη Βασιλική με την ομάδα και την ομάδα με τη Βασιλική, δεν κόβεται από καμία πλευρά. Αν η ίδια ήθελε να κόψει τον σπάγκο δεν θα εμφανιζόταν ξανά ποτέ. Απεναντίας, τον χρησιμοποιεί. Πετά την ομάδα μακριά, την τραβά ξανά κοντά της. Κάτι ικανοποιεί διότι επαναλαμβάνει εκμηδενίζοντας τον χρόνο, φέρνοντας κάτι από το πριν ξανά στο τώρα. Το επαναλαμβάνει δίχως να το συνειδητοποιεί, και αυτός είναι ο λόγος που δεν μπορεί να το επεξεργαστεί. Η ομάδα,

6. «Υποστηρικτικό» με την ψυχαναλυτική έννοια.

όμως, το νιώθει αυτό και επιπλέον το αντέχει. Δεν σπάει, δεν καταστρέφεται, παρότι κάποια στιγμή τίθενται από τους υπόλοιπους εφήβους προβληματισμοί γύρω από τη συνοχή του πλαισίου, προβληματισμοί οι οποίοι κλιμακώθηκαν σε δυσφορία φτάνοντας έως και την ανοικτή επίθεση με απαιτήσεις συνέπειας. Στο κρίσιμο αυτό σημείο οι συντονιστές κρατούν τις ισορροπίες σταθερές. Ενημερώνουν την έφηβο για το σταθερό του χρόνου, της διάρκειας και των ημερών των συναντήσεων και της δίνουν το ελεύθερο να καθορίζει η ίδια τον ρυθμό της. Η ομάδα αποφασίζει να επιζήσει και το δείχνει, παρέχοντας έτσι δυνατότητα στην έφηβο να την χρησιμοποιεί. Η έφηβος μπορεί τώρα να της επιτεθεί επιβεβαιώνοντας ανακουφισμένη ότι δεν την καταστρέφει, ότι δεν της προκαλεί ζημιά.

Η επιβίωση της ομάδας προσφέρει κάτι νέο που αποτελούσε όμως και τον αρχικό σκοπό. Η έφηβος ξεκινά δειλά να παίζει στην ομάδα ενώ μέχρι τότε έπαιζε με την ομάδα. Της δίνονταν τώρα η ευκαιρία όχι μόνο να εξαπολύει επιθέσεις αλλά και να τις επεξεργάζεται συμμετέχοντας ενεργά εντός. Στην περίπτωση της Βασιλικής οι συμπεριφορές επίθεσης επιδέχονταν απλά και μόνο διαχείριση. Διαχείριση εδώ δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από το να αντέχεις κάνοντας υπομονή. Η πραγματική καταστροφή, λογίσαμε, θα ήταν η αποτυχία της ομάδας να επιζήσει διότι στην αντίθετη περίπτωση θα κοβόταν το σχοινί και θα απέμενε μόνο μίσος, που είναι αίτιο και αποτέλεσμα της αποσύνδεσης.

Ο Γιώργος

Λίγο πριν ξεκινήσει η τρίτη συνάντηση της ομάδας ο Γιώργος επιτίθεται στους συντονιστές διότι δεν κατανόησαν μια ανάγκη του δίνοντας αφορμή για θυμό. Ο έφηβος φωνάζοντας και χειρονομώντας, με πείσμα δήλωνε ότι δεν θα συμμετείχε στην ομάδα εκείνης της ημέρας. Απαιτούσε τη συγγνώμη, δείχνοντας επιθυμία να τον πάρουν οι συντονιστές από το χέρι για να τον ξαναβάλουν στην ομάδα. Έκανε σαν μικρό παιδί. Έγινε για λίγα λεπτά «άσπλαχνος» ζητώντας προσοχή και ίσως ακόμα και την ταπείνωση των ατόμων με τα οποία συγκρούστηκε. Οι συντονιστές όμως παραμένοντας ήρεμοι και διαθέσιμοι «άντεξαν» την επίθεση, άντεξαν τις φαινομενικά παράλογες απαιτήσεις και την «ασπλαχνία» του γιατί υπέθεσαν πως η συγκεκριμένη επίθεση ήταν διεκδίκηση και η διεκδίκηση είναι υγεία. Έπειτα από ολιγόωρη καθυστέρηση λόγω της προσαρμογής των συντονιστών στο ξέσπασμα του έφηβου, πράγμα που έδειχνε και στα υπόλοιπα μέλη της ομάδας τον βαθμό φροντίδας και τον τρόπο διαχείρισης, η ομάδα ξεκίνησε.

«Αν με εξημερώσεις, η ζωή μου θα λάμψει», είπε η αλεπού. «Υστερα δεξ. Να, εκεί κάτω βλέπεις εκείνα τα σπαρμένα χωράφια; Εγώ δεν τρώω ψωμί. Το στάρι δε μου χρειάζεται.

Τα στάχυα στα χωράφια δε μου θυμίζουν τίποτα. Κρίμα, ε! Εσύ όμως έχεις χρυσαφένια μαλλιά. Έτσι, θα είναι υπέροχα όταν με εξημερώσεις. Το χρυσαφένιο στάρι θα μου θυμίζει εσένα». «Θα το ήθελα πολύ...», απάντησε ο μικρός πρίγκιπας, «...αλλά δεν έχω πολύ καιρό. Έχω να ανακαλύψω φίλους και να μάθω πολλά». «Δε μαθαίνεις παρά τα πράγματα που εξημερώνεις», είπε η αλεπού. «Πρέπει να έχεις μεγάλη υπομονή. Θα κάτσεις πρώτα λίγο μακριά μου, στο χορτάρι. Θα σε κοιτάω με την άκρη του μαπιού μου και δε θα βγάλεις άχνα. Τα λόγια είναι που δημιουργούν τις παρεξηγήσεις. Κάθε μέρα όμως, θα μπορείς να κάθεται και λιγάκι πιο κοντά. Θα ήταν καλύτερα να έρχεσαι πάντα την ίδια ώρα γιατί αν έρχεσαι όποτε να 'ναι, ποτέ δε θα ξέρω πότε ακριβώς να σου ανοίξω την καρδιά μου. Χρειάζεται τελετουργία». «Τι θα πει τελετουργία;», είπε ο μικρός πρίγκιπας. «Είναι αυτό που κάνει τη μια μέρα να διαφέρει από την άλλη, τη μια ώρα από την άλλη». Έτσι ο μικρός πρίγκιπας εξημέρωσε την αλεπού. Κι όταν πλησίασε η ώρα που θα έφευγε: «Αχ!» είπε η αλεπού, «θα κλάψω». «Εσύ φταις», είπε ο μικρός πρίγκιπας, «εγώ δεν ήθελα το κακό σου, εσύ όμως ήθελες να σε εξημερώσω». «Και βέβαια», είπε η αλεπού. «Όμως θα κλάψεις!», είπε ο μικρός πρίγκιπας. «Σωστά», είπε η αλεπού. «Επομένως δεν κέρδισες τίποτα!». «Κέρδισα», είπε η αλεπού, «κέρδισα το χρώμα του σταριού!».

Το παραπάνω απόσπασμα είναι μέρος από τον *Μικρό Πρίγκιπα* (Saint Exupéry, 1943), ένα διαχρονικό παραμύθι για μικρούς και μεγάλους. Επιλέχθηκε να αναγνωσθεί στην 3^η συνάντηση της ομάδας. Όταν τελείωσε η πρώτη ανάγνωση, τα παιδιά ζήτησαν να ξαναδιαβαστεί. Με την αφήγηση εισάγεται η έννοια της απουσίας και η απουσία γεννά τη σκέψη. Ήθελαν να το σκεφτούν καλύτερα και κάποιες φορές για να σκεφτείς καλύτερα χρειάζεται κάποιος να σου μιλάει με ρυθμό. Παίζαμε ένα παιχνίδι με τους κυματισμούς της φωνής, τις μεταλλαγές στο χρώμα, τους τονισμούς, τις αναπνοές και τις παύσεις. Παύση είναι η ενδιάμεση σιωπή. Η σιωπή τη σωστή στιγμή σπρώχνει τη σκέψη. Τα παιδιά γονιτεύτηκαν τόσο από την ανάγνωση όσο και από τους συμβολισμούς της ιστορίας. Τον τερματισμό της δεύτερης ανάγνωσης ακολούθησε συζήτηση στην οποία μίλησαν όλοι εκτός από τον Γιώργο που προτιμούσε τη σιωπή. Δεν τον ρωτήσαμε γιατί. Στην ομάδα παίρνει τον λόγο όποιος θέλει τη στιγμή που το θέλει. Αν δεν το θέλει, δεν μιλά. Υποθέτουμε πως όταν κάτι ωριμάσει να ειπωθεί, θα βγει. Τότε θα είναι και η σωστή στιγμή.

Ο 12χρονος Γιώργος μοιάζει μεγαλύτερος. Τα ενδιαφέροντά του, οι απόψεις του, η νοημοσύνη του και το ίδιο του το σώμα, υποδεικνύουν πως ο Γιώργος είναι ωριμότερος από την ηλικία του. Τυχάνει όμως να είναι αγόρι τη στιγμή που στον καταυλισμό η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών στην εφηβεία είναι γένους θηλυκού. Έτσι, ο

Γιώργος νιώθει μοναξιά γιατί ένας έφηβος χρειάζεται συνομήλικους του ίδιου φύλου. Τους έχει ανάγκη. Ο Κοσμάς, ο καλύτερος φίλος του Γιώργου, λείπει με την οικογένειά του από τον καταυλισμό εδώ και τρεις μήνες. Ο Γιώργος λοιπόν έχει λόγους να ταυτιστεί με τον μικρό πρίγκιπα. Λόγους, που εμείς μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν γνωρίζαμε διότι προτιμούσε τη σιωπή. Παρότι όμως δεν μίλησε για τους λόγους του, ζωγράφισε.

Όταν έπαυσε η συζήτηση, συζήτηση η οποία ακολούθησε την ανάγνωση, οι έφηβοι καταπιάστηκαν με την εξής διαδικασία: γράψανε όλοι ένα γράμμα ή ζωγραφίσανε μια εικόνα για κάποιον που θέλανε να του επικοινωνήσουν κάτι. Η μοναδική οδηγία που δόθηκε ήταν η παρακάτω: «σκεφτείτε και γράψτε ένα γράμμα ή φτιάξτε μια ζωγραφιά για ένα άτομο που να εκφράζει κάτι σημαντικό που θέλετε να του πείτε και δεν είχατε μέχρι τώρα την ευκαιρία να το κάνετε». Τι; Οτιδήποτε. Ο Γιώργος επέλεξε να επικοινωνήσει την ανάγκη για επιστροφή του φίλου του, την ανάγκη να δώσει σχήμα και να βάλει χρώμα στη θλίψη του. Να την εξωτερικεύσει και να τη διαχειριστεί. Ζωγράφισε τον Κοσμά και δίπλα έγραψε: «Κοσμά μου λείπεις, θα σε δω στη μία του μήνα». Η ομάδα αφιέρωσε χρόνο στον Γιώργο και αυτός νιώθοντας έτοιμος λεκτικοποίησε, κινητοποίησε δηλαδή νοητικές και ψυχικές δυνάμεις. Μίλησε για τον Κοσμά και για το χρώμα του σταριού τους.

Φτάνοντας στο κλείσιμο της συνάντησης αυτής, ο έφηβος Γιώργος φάνηκε να ολοκληρώνει την ευμενή πορεία κατά την οποία η ασπληχνία μετατρέπεται σε ενοχή και η ενοχή σε έγνοια. Ενοχή είναι το άγχος απώλειας ενός αγαπημένου αντικειμένου λόγω της επιθετικότητας του υποκειμένου. Το άγχος όμως αυτό μετριάζεται από το γεγονός ότι το υποκείμενο νιώθει εμπιστοσύνη ότι θα υπάρξει κάποια ευκαιρία για προσφορά. Όταν υπάρξει εμπιστοσύνη σε αυτόν τον ευμενή κύκλο, η αίσθηση ενοχής μετριάζεται περαιτέρω. Τότε χρειαζόμαστε έναν πιο θετικό όρο όπως ο όρος «έγνοια» (Winnicott, 1963). Μετά το τέλος της ομάδας εκείνης της ημέρας, ο Γιώργος πήρε την πρωτοβουλία να βοηθήσει τους συντονιστές στη μεταφορά του υλικού (χαρτόνια, μπογιές, μαρκαδόροι, βιβλία, κ.α.) από την παράγκα στην οποία διεξήχθη η συνάντηση μέχρι τα αυτοκίνητα των συντονιστών. Χαμογελούσε προσπαθώντας να μεταφέρει όλο το υλικό μόνος του. Πριν μιάμιση ώρα ο Γιώργος επιτίθονταν και αποσυντόνιζε, τώρα βοηθούσε και προστάτευε, πλαισιώνει και πρόσφερε. Έβλεπες στον τρόπο του έγνοια για το καλό της ομάδας.

Στην περίπτωση του Γιώργου επιτελέστηκαν τρεις λειτουργίες. Η ομάδα επιβίωσε, εμπερίεξε και παρείχε ευκαιρίες επανόρθωσης. Αν αφήναμε τον Γιώργο να αποσυνδεθεί με τη μη συμμετοχή του στην ομάδα εκείνης της ημέρας, δεν θα του παρέχονταν η δυνατότητα επανόρθωσης, θα απέμενε μετέωρος αναγκασμένος να ανασύρει άμυνες που θα διαιώνιζαν τη ρήξη.

Οι συντονιστές

Στην περίπτωση του Γιώργου μια επιτυχία οικοδομήθηκε πάνω σε μια αποτυχία, αφού το αρχικό σφάλμα των συντονιστών έδωσε την ευκαιρία για λειτουργίες αποκατάστασης καλής σχέσης. Λίγο πριν από τα Χριστούγεννα, είχε αποφασιστεί συλλογικά, η δέκατη συνάντηση της ομάδας να αποτελεί εορταστική έξοδο για παιχνίδι bowling. Τα παιδιά δεν είχαν έρθει ποτέ σε επαφή με αυτό το παιχνίδι. Μπαίνοντας στον χώρο αναψυχής, η υπάλληλος του καταστήματος ανακοίνωσε στους συντονιστές πως η πολιτική του καταστήματος απαγορεύει την είσοδο σε τσιγγάνους. Η ομάδα έγινε δέκτης ρατσιστικής επίθεσης και κοινωνικού αποκλεισμού. Τι θα μπορούσαμε να απαντήσουμε τώρα στις προσδοκίες και στον ενθουσιασμό των παιδιών; Πώς να πεις σε κάποιον πως δεν έχει το δικαίωμα να παίξει επειδή ανήκει σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα; Φοβούμενοι την επιθετικότητα των ματαιωμένων εφήβων σημειώσαμε μια αποτυχία ανακοινώνοντας στους έφηβους πως τα μηχανήματα του bowling είχαν χαλάσει και ήταν αδύνατη η χρήση τους. Ο Winnicott (1955) αναφέρει πως σφάλματα και λάθη πρέπει να υπάρχουν διότι επικαιροποιούν προγενέστερες αποτυχίες, και μάλιστα είναι αδύνατον να επιτευχθεί τέλεια προσαρμογή. Ο ειδικός, όμως, χρειάζεται να μπορεί να κάνει χρήση των αποτυχιών του από την άποψη της σημασίας τους για τον άνθρωπο που έχει απέναντί του, εξηγώντας και χρησιμοποιώντας τις αποτυχίες έτσι ώστε να αποτελέσουν πάτημα για πρόοδο με τη μεσολάβηση του θυμού ή και της οργής.

Οι συντονιστές μπόρεσαν να υπομείνουν την εκκρεμότητα, να περιμένουν δηλαδή την κατάλληλη στιγμή, και ο σωστός χρονισμός συντελέστηκε στη θεματική της 18^{ης} συνάντησης (δύο μήνες αργότερα), η οποία τιλοφορήθηκε ως «Αλήθεια και Ψέμα». Ήταν η σωστή στιγμή να κοινοποιηθεί το λάθος, να εξηγηθεί ειλικρινώς και να χρησιμοποιηθεί, καθώς υπήρχε χρόνος για επεξεργασία μιας και η αποκάλυψη δεν έγινε στο κλείσιμο του κύκλου των συναντήσεων. Οι έφηβοι θύμωσαν αλλά είχαν τη δυνατότητα και τον χρόνο να μιλήσουν για τον θυμό τους. Και μίλησαν. Τους δόθηκε η ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν εποικοδομητικά έναν λανθασμένο χειρισμό. Οι συντονιστές έπρεπε απλά να επιβιώσουν της επίθεσής τους και να υποστηρίξουν τις μετέπειτα δυνατότητες επεξεργασίας. Το ότι οι έφηβοι θύμωσαν, το εξέφρασαν και το επεξεργάστηκαν, έδωσε ικανοποίηση διότι ήταν δείγμα διεκδίκησης και τάση ανεξαρτητοποίησης, δεδομένου του περιβάλλοντος των τσιγγάνων καταυλισμού.

Αντί επιλόγου

Το ερώτημα που απασχολούσε την κάθε συνάντηση δεν ήταν μόνο το τι γινόταν ή με τι υλικά και με ποιό πρακτικό τρόπο, αλλά και το πού, σε ποιά περιοχή. Στην εξωτερική πραγματικότητα, στην εσωτερική ή στον ενδιάμεσο χώρο; Η ομάδα επιθυμούσε να αποτελέσει ένα μεταβατικό αντικείμενο για κάθε μέλος της, μία για τον καθένα γυαλιστερή σπάτουλα. Έτσι, σε κλίμα συμφωνίας προσπαθήσαμε να λειτουργήσουμε με συνέπεια, ώστε οι έφηβοι να μπορέσουν να υπάρξουν σε έναν χώρο επικοινωνίας πρόσφορο στη σκέψη, στον λόγο και στο παιχνίδι. Έναν χώρο υποδοχής και έκφρασης, επεξεργασίας και μεταβολισμού, έναν χώρο μετά(βί)βασης.

Βιβλιογραφία

- Freud, S. (1920). *Beyond the Pleasure Principle. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (Vol. XVIII), London: Vintage.
- Ζαραμπούκα, Σ. (1977). *Λυσιστράτη / Αριστοφάνη*, Αθήνα: Κέδρος.
- Green, A. (1978). Potential space in psychoanalysis: the object in the setting. In Grolnick & Barkin, (Eds.), *Between Reality and Fantasy* (pp. 167-190). New York: Jason Aronson.
- Καρασακινίδης, Π. (2015). Κλειδιά που κλειδώνουν, κλειδιά που ξεκλειδώνουν. Στο Συλλογικό Τόμο, *Ψυχοκοινωνική Στήριξη στο Πεδίο: Η Περίπτωση των Ρομά* (σελ.35-47). Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας, Α.Π.Θ.
- Saint-Exupery, A. (1943). *Le Petit Prince*, France: Gallimard.
- Winicott, D.W. (1941). Η παρατήρηση βρεφών μέσα σε συνθήκη πλαίσιο. Στο D.W. Winnicott, *Από την Παιδιατρική στην Ψυχανάλυση* (σελ. 136-160), Αθήνα: Καστανιώτης.
- Winnicott, D.W. (1951). Μεταβατικά αντικείμενα και μεταβατικά φαινόμενα. Στο D.W. Winnicott, *Από την Παιδιατρική στην Ψυχανάλυση* (σελ. 378-397), Αθήνα: Καστανιώτης.
- Winnicott, D.W. (1955). Κλινικές ποικιλίες της μεταβίβασης. Στο D.W. Winnicott, *Από την Παιδιατρική στην Ψυχανάλυση* (σελ. 468-474), Αθήνα: Καστανιώτης.
- Winnicott, D.W. (1956a). Πρωταρχική μητρική ενασχόληση. Στο D.W. Winnicott, *Από την Παιδιατρική στην Ψυχανάλυση* (σελ. 475-482), Αθήνα: Καστανιώτης.

- Winnicott, D.W. (1956b). Η αντικοινωνική τάση. Στο D.W. Winnicott, *Από την Παιδιατρική στην Ψυχανάλυση* (σελ. 483-495), Αθήνα: Καστανιώτης.
- Winnicott, D.W. (1958). Η ικανότητα να είσαι μόνος. Στο D.W. Winnicott, *Διαδικασίες Ωρίμανσης και Διευκολυντικό Περιβάλλον* (σελ. 49-59), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Winnicott, D.W. (1960). Η θεωρία της σχέσης γονέα-βρέφους. Στο D.W. Winnicott, *Διαδικασίες Ωρίμανσης και Διευκολυντικό Περιβάλλον* (σελ. 60-87), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Winnicott, D.W. (1962). Η απαρτίωση του εγώ στην ανάπτυξη του παιδιού. Στο D.W. Winnicott, *Διαδικασίες Ωρίμανσης και Διευκολυντικό Περιβάλλον* (σελ. 88-97), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Winnicott, D.W. (1963). Η ανάπτυξη της ικανότητας για έγνοια. Στο D.W. Winnicott, *Διαδικασίες Ωρίμανσης και Διευκολυντικό Περιβάλλον* (σελ. 110-123), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Winnicott, D.W. (1971). *Playing and Reality*, London: Tavistock Publications.
- UNHCR (2001-2015). Εκπαιδευτικό υλικό της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες. <https://www.unhcr.gr/ekpaideysi/ekpaideytiko-yliko.html>